

سیر تحول خط کوفی در نگارش قرآن های سده اول تا پنجم هجری و بررسی ساختار آن

رضوان علی بیگی * عبد الرضا چارئی **

تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۶/۲۹

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۹/۲

چکیده

نخستین کمال خوشنویسی در اسلام در خطی به نام کوفی تجلی یافت که در نیمه دوم سده (دوم هجری قمری) به اوج زیبایی در نگارش رسید و نخستین بار توسط اعراب به کار گرفته شد. خاستگاه این خط از شهر کوفه است ولی استفاده از آن به عنوان یک طرح هنری نه تنها در کتاب ها بلکه در بناها، ظروف و نساجی اساسا توسط هنرمندان ایرانی بوده است. از مهم ترین پژوهش های مورد نیاز حوزه های پژوهشی دانشگاهی در زمینه (خط کوفی) درک و تشخیص اهمیت ساختار حروف نسخه های قرآنی است. این مجموعه نسخه ها در موزه ها و دیگر مراکز هنری سراسر جهان پراکنده است و هنوز به طور کامل توصیف و تحلیل شایسته خود را پیدا نکرده است. روند این پژوهش به صورت توصیفی - تحلیلی بوده و هدف از آن آشنایی با تحول خط کوفی و شناخت ساختار حاکم بر این خط است. در این مقاله دو اصل برای رسیدن به شناخت کامل در زمینه ساختار طراحی حروف مورد توجه بوده:

۱- سیر تحول خط کوفی در قرآن های سده یک تا پنج هجری ۲- بررسی ساختار طراحی حروف کوفی.

برای رسیدن به این دو اصل پس از شناسایی و جمع آوری نمونه های خط کوفی در قرآن های موجود در پنج سده مذکور، این حروف بر اساس محور های افقی و عمودی غالب بر هر حرف سنجیده شده است. این خط به دلیل قدرت بیانی در ساختار مستحکم و منسجم خود نوعی تعادل با فضای زمینه خود برقرار کرده و همین ویژگی می تواند الگوی مناسبی برای طراحان گرافیک در زمینه طراحی حروف باشد به طوری که این هنرمندان می توانند با بهره گیری از ویژگی های آن به تجربیات نوینی در زمینه طراحی حروف دست یابند.

واژگان کلیدی

قرآن، خط کوفی، ساختارشناسی، طراحی حروف.

* کارشناسی ارشد گرافیک، دانشکده هنر دانشگاه شاهد، استان تهران، شهر تهران Email: Rra.a1982@yahoo.com
** عضو هیئت علمی دانشکده هنر دانشگاه شاهد، استان تهران، شهر تهران

Email: Typographerchareie@yahoo.com

مقدمه

با توجه به اهمیت کتابت قرآن و حفظ آن، مسلمانان تمایل خاص خود را به نوشتن کلام خدا نشان دادند و این هنر را به حد کمال رساندند. خط کوفی نخستین خطی بود که قرآن‌های زیادی با آن کتابت شد و تا سده پنجم هجری قمری این خط در کتابت قرآن‌ها به کار می‌رفت.

این خط، کهن‌ترین شیوه خوشنویسی عربی است که می‌توان تناسب و کرسی را در آن مشاهده کرد؛ یعنی اضلاع معین یا بخش‌هایی از حروف بر حسب قاعده روی یک خط مستقیم در هر سطر قرار دارد و هر قدر هم که تکرار شود محل قاعده و توازی و تناسب آن‌ها با همانند های ماقبل و مابعد شان مراعات می‌شود. (آصف فکرت، ۱۳۷۷، الف-ب)

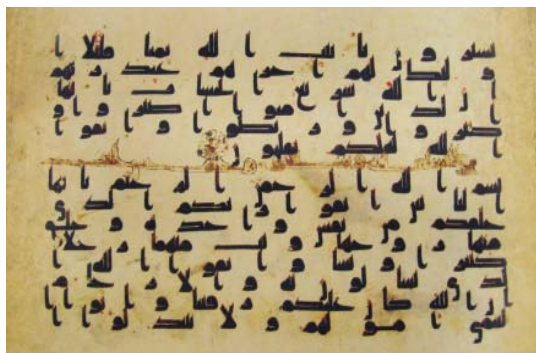
این خط نتیجه احساس نیاز به شکل تصویری در حروف بود که بار معنایی کلام وحی را در خود جای می‌دهد. نیازی که خود موجب تلاش‌های متعددی برای هنر قدسی گردید. شکلی که عاقبت به نتیجه رسید و غالب شد. اگر میان کتابت و ترسیم تمایزی قایل شویم، خط کوفی اولیه از همه خطوط عربی به ترسیم نزدیک‌تر است.

خط کوفی را نمی‌توان ایستا خواند، زیرا خطوط افقی که اغلب بسیار کشیده است، بدان تحرک می‌بخشد. اما برای این موکب مجلل علایم رمزی که برخی ساده و برخی مرکب از عناصر متعدد است، می‌توان ثباتی نسبی قایل شد که بر ضرورتی حتمی دلالت می‌کند، چنان‌که گویی حروف آن می‌خواهد قطعیت امر الهی را که منشأ رموز وحی است بیان کنند و یا گویی می‌خواهد اعلام کنند پیامی که در بر دارند لایتغیر و ابدی است. در عین حال در این شیوه چیزی واقعا مرموز و مکتوم هست که گویی از افشای اسرار خوف دارد و پیامی را بیان می‌کند که هنوز به تمامیت مکتشف نشده است، پیامی که هنوز تا حدی به مبدا مستور و مطهر خود اتصال دارد. (لینگز، ۱۳۷۷، ۱۶۱)

بی‌تردید خط کوفی نخستین شیوه‌ای بود که توانست کاربردی همه‌جانبه و اغلب منحصر به فرد و کاملاً خاص پیدا کند و امروزه با در نظر گرفتن ویژگی کاربردی و زیبایی ساختاری، این خط همواره مورد توجه هنرمندان بوده است. این مقاله تلاشی در جهت شناخت ارزش‌های بصری خط کوفی به منظور استفاده هر چه بهتر از قابلیت‌های منحصر به فرد آن در هنرهای کاربردی است.

خط کوفی

خط کوفی با نام‌های جزم، انباری، حیری، حجازی خوانده شده است. این خط در شرایط گوناگون در شهرهای مختلف نام‌های متفاوتی داشته و کوفی که آخرین نام معتبر آن است، بدان علت می‌باشد که در زمان عمر، کوفه در نزدیکی حیره و انبار بنا نهاده شد و مسلمانان از هر طرف بدان جا روی نهادند، این خط ترقی روزافزون یافت و به کوفی مشهور شد و شهرت این خط از آن جهت بود که

(تصویر ۱- قرآن به خط کوفی منسوب به حضرت علی (ع)، سده اول هجری قمری)

کوفه مقرر خلافت حضرت امیرالمومنین علی (ع) گردید. خط کوفی که خود آن حضرت هم یکی از نویسندگان آن خط بود رواج بیش‌تری یافت. (فضائل، ۱۳۶۲، ۱۸۷)

شهر کوفه یکی از مراکز مهم خوشنویسی بود و ارتباط حضرت علی (ع) با این شهر به این ادعاقوت می‌بخشد که ایشان نخستین استاد خوشنویسی بوده‌اند. مردمان نسل‌های بعد ابتکار «الف دو شاخ» را که به احتمال همان شکلی است که در نوشته‌های اوایل دیده می‌شود و به «الف نیمه نوک پیمانی» موسوم است، به ایشان نسبت می‌دهند. (شیمل، ۱۳۶۸، ۲۹)

خطوط کوفی در سده اول هجری قمری به همان صورت ساده خود به رسم الخط‌های مکی و مدنی، کوفی نوشته می‌شد و در تنوع و تحسین آن کوشش به عمل نمی‌آمد. در اوایل دوران بنی‌عباس خط کوفی از حوزه عربستان تجاوز کرد و در کشورهای دیگر مانند آسیای صغیر و مصر و شمال آفریقا گسترش یافت.

کم‌کم قلم‌های دیگری استخراج و انواع مختلفی از آن پدیدار گشت. این خط در طول سه سده اول هجری قمری به شدت رواج یافت و در تمام شئون اجتماعی و اسلامی چهره درخشانی پیدا کرد. خط کوفی در عصر دولت عباسی به مرتبه رفیعی از تفنن و زیبایی در رسم و شکل رسید. دوازده نوع خط به مرور ایام از خط کوفی استخراج گردید که به منزله شاخه‌های خط کوفی به شمار می‌رود. (زمانی، ۱۳۸۱، ۲۹-۳۰)

در سده سوم هجری قمری دو قسم مهم از کوفی ظهور کرد، یکی در شرق و دیگری در شمال آفریقا؛ و هر کدام آن چنان با منشأ خود تفاوت داشت که نام متفاوتی به خود اختصاص داد. اما عرب‌ها هیچ تفاوت لفظی میان آن‌ها قایل نمی‌شوند، جز این که گاه از این اقسام با نام کوفی فارسی (کوفی بغدادی- کوفی مشرقی) و کوفی مغربی یاد می‌کنند. هر دو نوع، نرم‌تر و پویا تر و بالقوه تزئینی‌تر از مادر خود هستند که محققان غربی گاه آن را به خاطر غلبه خطوط عمودی و افقی (کوفی مربع) یا (کوفی راست گوشه) نامیده‌اند. در مقابل خصوصیت کوفی مشرقی این

تصویر ۲- نسخه‌ای از قرآن به خط کوفی، سده دوم هجری قمری (موزه رضا عباسی)

قواعد هندسی خاص و تفنن شایسته در نگارش راس‌ها، دندان‌ها و انتهای حروف صورت گرفته و همچنین توجه به کشش برخی از حروف در محل خویش، یعنی اگر تناسب ترکیب در سطر و صفحه ایجاد کند، کشش برخی اضلاع افقی یک کلمه را بیش از حد معمول امتداد می‌دهد. به عنوان مثال (فسیکفیکهم الله) را در یک سطر می‌نویسند، طوری که با سطر پیشین و پسین ترکیب بدیعی را به وجود آورد. (آصف فکرت، ۱۳۷۷، د)

حروفی مثل (د)، (ک)، (ط) را تا جایی که نویسنده فضا در اختیار دارد می‌توان کشیده نوشت. فاصله میان حروف تقریباً مساوی است به ملاحظات دستوری توجهی نمی‌شود و این عدم رعایت فاصله در مورد کلمات سطور متوالی نیز صدق می‌کند. (شیمیل، ۱۳۶۸، ۳۰)

صحت هندسی و تساوی دوایر چشم‌های «م»، «و»، «خ»، «ف»، «ق»، «ه» و هر چه کوچک‌تر و واضح نگاشتن آن‌ها و استقامت و باریکی سفیدی میان حروف «د»، «ز»، «ص»، «ض»، «ط»، «ظ»، «ک»، نقش مهمی در خوشنویسی خط کوفی دارد. انعطاف‌پذیری حروف این خط در ترکیب با حرف ماقبل و مابعد آن، مانند ترکیب پایه «الف» پایانی پس از «ح» طوری است و «الف» پس از «ن» طور دیگر، که متناسب با هر کدام تلفیق و ترکیب می‌شود. به طور خلاصه می‌توان گفت که خط کوفی دارای استقامت، تناسب، ظرافت، دقت و همگونی (تجانس) و خوش ترکیبی است. (آصف فکرت، ۱۳۷۷، ج)

در خط کوفی علاوه بر حروف متشابه، شکل‌های بعضی با برخی دیگر تشابه دارد که در وقت خواندن

است که نه تنها خطوط بلند و ضخیم افقی ندارد، بلکه افزایش خطوط مورب و حروف مثلث شکل در آن مشهود است، به همین سبب گاه آن را به کوفی مورب یاد می‌کنند. (لینگز، ۱۳۷۷، ۱۶-۱۷)

خط کوفی اولیه فاقد نقطه و حرکت و علامت بود بنابراین اولین حرکت در جهت توسعه و تکمیل خط کوفی توجه مسلمانان به اعراب و اعجام بود. زیرا با گسترش اسلام به سرزمین‌های غیر عربی و آشنایی غیر آن‌ها با قرآن، لزوم درست خواندن کتاب آسمانی مطرح شد و این نیاز، مسلمانان را واداشت تا برای پرهیز از اشتباه در کلام الهی چاره اندیشی کنند، در این زمان ابوالاسود دؤلی که از فضلا بود و در خدمت حضرت علی (ع) به اکتساب علوم پرداخته و از آن بزرگوار اخذ نحو کرده بود، برای سهولت خواندن قرآن، وضع نقطه نمود تا کلمات و حرکات شناخته شوند. (ایمانی، ۱۳۸۴، ۹۶-۹۷)

ارزش‌های بصری خط کوفی

این خط از جنبه‌های گوناگون دارای ویژگی‌های زیبایی‌شناسانه است. از جمله این موارد استقامت ظریف و کامل خطوط عمودی و افقی که در اندک کجی و خراش یا دندان‌های نگارش شده و همچنین توجه به کرسی و رعایت توازی کامل میان اضلاع عمودی و افقی حروف، در آن دیده می‌شود.

از دیگر موارد تناسب در ترکیب حروف پیوسته یک کلمه از لحاظ فاصله، ارتفاع، شکل و یکنواختی در حروف ناپیوسته در این خط است. دوایر حروف کوفی بر اساس

تصویر ۳- نسخه‌ای از قرآن به خط کوفی، سده دوم هجری قمری [مجموعه هنر اسلامی]

بیان کند. وجود رابطه منطقی بین فضای مثبت و منفی حروف، هماهنگی و وحدت هر چه بیش تر را در این خط موجب شده و تناسبات و وحدت موارد متضاد (شکل‌های مسطح و مدور) نقش تعیین کننده‌ای در زیبایی ساختار آن دارد.

همچنین وجود نظام موزون و یکنواخت و در عین حال پویا به واسطه رابطه مناسب بین حروف افقی اکثر حروف در کنار شکل‌های مدور و عمودی‌ها، نقش اساسی در ساختار زیبایی این خط ایفا می‌کند که در کنار خطوط افقی کشیده باعث حس آرامش در متن آیات قرآن می‌شود.

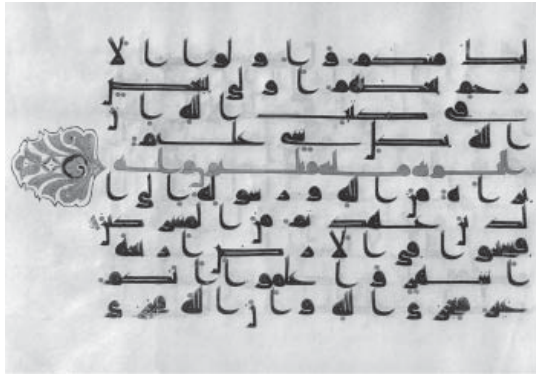
این خط در تباین و تضاد با عمودی‌های کوتاه، دارای خط افقی کشیده است و به همین دلیل عمداً بر روی سطوح مستطیل شکل نوشته می‌شود که در این سطوح پهنا به طور قابل ملاحظه‌ای بیش از ارتفاع و بلندی است که به خط

حرکتی پویا و مشخص می‌بخشد. (سفادی، ۱۳۸۱، ۶۷)
حرکت هماهنگ که حاصل ترکیب مناسب حروف افقی با حروف عمودی است از کسالت و خستگی چشم جلوگیری می‌کند زیرا ترکیبات حروف آن از نظر عمودی و افقی بودن و اتصال آن‌ها به یکدیگر بر حسب ذوق و سلیقه کاتب صورت گرفته این موضوع نشان از انعطاف پذیری حروف و خوشنویس می‌تواند آن‌ها را به هر شکلی که

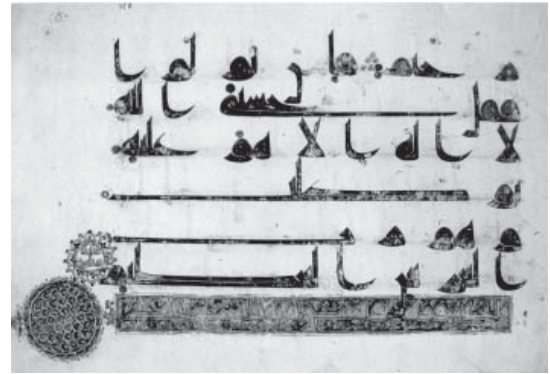
موجب اشتباه می‌گردد مانند (ع) و (ح)، (ح) و (ک)، (د) و (ط) و نیز (ص) و (ک) که با اندک تفاوتی مثل هم نوشته شده و مانند (ر) و (و) که نزدیک به همدیگر دیده می‌شوند و همچون سر (ع) و (غ)، (ف) و (ق) و (م) که در وسط کلمه با جزیی تفاوت شبیه هم هستند و اگر بخواهیم این نقیصه بر طرف شود لازم است نویسنده تفاوت آشکاری بین این گونه متشابهات قائل شود. مثلاً بین (د) و (ک) همیشه رعایت کند که (د) را کوتاه و کوچک و (ک) را دراز و بزرگ بنویسد و باقی را بر همین قیاس تفاوت قائل گردد. (فضائل، ۱۳۶۲، ۱۹۰)

خطوط افقی که در خط کوفی مسطح و ضخیم است، از نظر ایستایی نشست و تعادل بیش تری ایجاد می‌کند، و به همین دلیل است که خط کوفی دارای قاطعیت بوده و حالت مذهبی و تزئینی به خود می‌گیرد.

خط کوفی، خطی پر قدرت و انعطاف پذیر است که در عین حال دارای نظم و ترتیب مشخص و نیز توازن در حروف است که از ویژگی‌های این خط، می‌توان کمال و شیوایی آن را نام برد. تعادل و زیبایی کم نظیر خط کوفی از قدرت قلم، پویایی، ایستایی بر خوردار است. در این خط توانایی‌هایی وجود دارد که به کاتب و خطاط خوشنویس امکان می‌دهد مقاصد هنری خویش را بهتر

تصویر ۳- نسخه‌ای از قرآن به خط کوفی، سده چهارم هجری قمری، (لینکن، ۱۳۳۷)

تصویر ۴- نسخه‌ای از قرآن به خط کوفی- سده سوم هجری قمری، موزه ایران باستان

«الف» و «لام» و فشردگی سطرها در هم هستیم به طوری که حرف «الف» گاهی داخل سطر بالایی شده، ولی کاتب با مهارتی خاص این فشردگی در سطرها را با ایجاد فواصل نسبتاً زیاد بین حروف و کلمات در داخل سطرها جبران کرده است. حروف عمودی مثل «الف» در این نسخه کاملاً بر خط کرسی عمود بوده و بر ایستایی حروف تأکید دارد و زائده انتهای این حرف کاملاً کوتاه، و به شکل قلبی از آن خارج شده است. این حالت عمودی حروف، در حروف عمودی زیر خط کرسی (مثل حرف «ن») هم رعایت شده است.

کتابت قرآن مجید در سده‌های (دوم و سوم هجری قمری) با خط کوفی ادامه داشت که اغلب بر روی پوست نگارش می‌شد و به تعبیری شاید خط تمامی آن قرآن‌ها کوفی با شیوه‌ها و سبک‌های مختلف بود و تزئینات در این قرآن‌ها به ویژه در سر سوره‌ها و پایان آن‌ها آغاز می‌شد و حتی برگ و تزئینات نیز به کار می‌رفت. در این قرآن‌ها اغلب اعراب و اعجام رنگی بوده و فواصل آیات نیز با نشانه‌هایی مشخص است. (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۶۸)

تصویر ۲، نسخه‌ای از قرآن کریم به خط کوفی اواخر سده دوم هجری قمری را نشان می‌دهد که در حال حاضر در موزه رضا عباسی نگه‌داری می‌شود و آیات ۴۹ تا ۵۲ از سوره حج می‌باشد. شامل هفت سطر، است که ساختاری افقی دارد و نشان‌دهنده پایبندی خوشنویس به خط کرسی است.

تعداد کم حروف کشیده باعث شده تا حروف بیش‌تری داخل هر سطر قرار گیرد و به همین دلیل سطرها فشردگی کم‌تری دارد نکته‌ای دیگر که در این نسخه به چشم می‌خورد فشردگی حروف و کلمات در هر سطر و کم شدن فواصل بین آن‌ها است.

تصویر ۲، نسخه‌ای متعلق به نیمه دوم سده دوم هجری قمری به خط کوفی است و شامل آیات ۶۳ تا ۶۶ سوره انعام می‌شود. در این نمونه اعراب با نقطه مشخص شده و خطوط اریب کوچک نمایان‌گر نقاط هستند.

می‌خواهد در آورد، در نتیجه امکان ثبت، نقش و نقرشان را بر روی کاغذ، پوست، سنگ، فلز و غیره فراهم آورد. از موارد مورد توجه در این خط اعراب و نقطه است، به ویژه اگر رنگ‌های مخالف رنگ متن به کار برده شود (در گذشته کاملاً این مساله رعایت می‌شد) زیبایی و جذابیت بیش‌تری را به همراه داشت. به هر صورت خط کوفی دارای امکانات تزئینی بسیاری است و برای آراستن مناسب و شایسته است. سیر خط کوفی در کتابت قرآن کریم (سده ۱ تا ۵ هجری قمری)

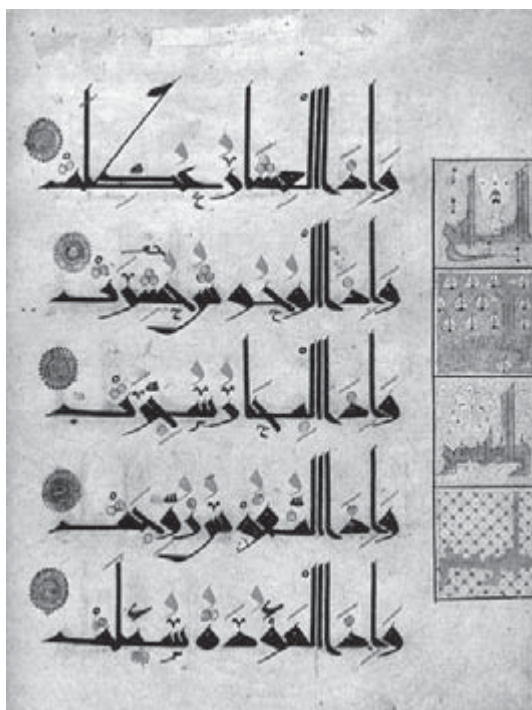
در سده ۱ هجری قمری قرآن به خط کوفی و روی پوست نوشته می‌شد. این خط که منسوب به کوفه (از مراکز مهم تمدن اسلامی) بود با ارزش‌های روحانی کتابت قرآن کریم مطابقت داشت و نزدیک به پنج قرن کتابت قرآن کریم منحصر به خط کوفی بود. این خط در ابتدا فاقد نقطه، حرکات، اعراب و اعجام بود و تقریباً از سده سوم هجری قمری بود از نقطه‌گذاری در کتابت قرآن استفاده شد و این علامت‌ها را با رنگ‌های دیگر به کار می‌بردند. بیش‌تر این قرآن‌ها به جز نسخه‌های مایل به گونه‌ای افقی بر پوست نگارش شده است. اغلب هر صفحه تنها سه تا پنج سطر، حروف سیاه یا قهوه‌ای را در خود جا داده و حروف کتابت شده بر قسمت مویین کاغذ پوستی معمولاً بی‌رنگ است. (شیمیل، ۱۳۶۸، ۳۱)

در سده اول هجری قمری این خط ساده و بی‌پیرایه و عاری از هر نوع اعراب و اعجام است. نمونه‌هایی از این نوع خط در دست است که می‌توان به قرآن‌های به خط حضرت علی (ع) اشاره کرد. (تصویر ۱) این نسخه اولین مرحله از خط کوفی در کتابت قرآن به شمار می‌رود. طرح کلی در این نسخه افقی و شامل ۱۴ سطر از آیات ۱۹۹ تا ۲۰۰ سوره آل عمران و آیات ۱ تا ۲ سوره نساء می‌باشد که به وسیله یک سر سوره که با خط کوفی به رنگ طلایی، از هم مجزا شده است. حروف و کلمات در عین سادگی و بی‌پیرایگی نگارش شده و ضخامت آن‌ها در این نمونه کم‌تر است. در این نسخه شاهد ارتفاع کم حروفی مانند

وجود ندارد و خوشنویس با توجه به تشخیص و حس زیبایی نگاری خود، میزان آن را تعیین می‌کند.

این روند نگارش در سده چهارم هجری قمری نیز ادامه یافت ولی ساختار حروف وارد مرحله جدیدی را آغاز کرد که با ورود به سده پنجم هجری قمری این روند تکامل یافت و این گونه ساختار افقی حروف در کرسی جای خود را به حالت عمودی داد و نوع کتابت قرآن‌ها عمودی شد.

در تصویر به متعلق به سده چهارم هجری قمری است، شکل ظاهری تک تک حروف، نوع کشیدگی، فواصل مناسب بین حروف مفرد و فشردگی بین سطرها کاملاً یادآور قرآن‌های سده (سوم هجری قمری) است. موضوع قابل توجه در این نسخه این است که خوشنویس هنوز وجود نقطه به عنوان جزئی از حرف را نپذیرفته و آن را عنصری جدا از خط کوفی می‌داند و اعتقاد دارد که زیبایی و صلابت این خط بدون نقطه کامل است، به همین دلیل نقاط سیاهی را که مشخص‌کننده حروف مشابه از یکدیگر اند را بسیار حقیر نگاشته تا خدشه‌ای به ساختار با عظمت این خط وارد نکند.

تصویر ۶- قرآن به خط کوفی پیرآموز سده پنجم هجری قمری (لینکن، ۱۳۷۷)

قرآن تصویر ۶، نسخه‌ای متعلق به سده پنجم هجری قمری است که به خط کوفی مشرقی ایرانی (پیرآموز) نگارش شده و آیات ۴ تا ۸ سوره تکویر را در بر می‌گیرد. در این نمونه که به شکل امروزی اعراب‌گذاری شده نقطه‌هایی به رنگ طلایی که با رنگ سیاه قلم گیری شده، به جای نقاط حروف قرار گرفته و در پنج سطر کوتاه (سه کلمه در هر سطر) نگارش شده است. در این نسخه خوشنویس حرکت زیبایی را از تکرار و توالی حرف الف در سطرهای زیر هم ایجاد کرده و دقتی که در به کارگیری حروف کشیده در پایان سطر داشته زیبایی آن را دو چندان نموده است. از موارد قابل توجه در نگارش این نمونه این است که خوشنویس تلاش کرده در هر سطر کلمه کامل نگارش شود و در انتهای سطر ناقص نماند و با کم کردن فاصله بین کلمات و حروف به این مقصود دست یافته است.

در پایان آیات شکلی تزئینی قرار گرفته و داخل آن عدد آیات با حروف ابجد نگارش شده است. مثلاً آیه چهارم با حرف «د» و آیه پنجم با حرف «ه» مشخص شده است.

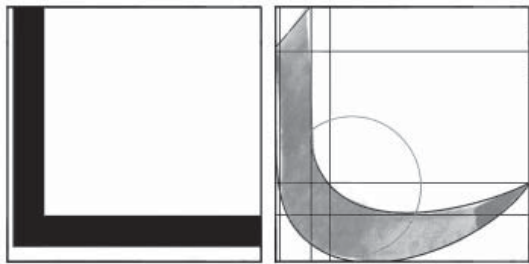
در بررسی قرآن‌های موجود با وجود ساختار واحدی که این خط دارد، سیر تکاملی و روند رو به رشد آن در نسخه‌های موجود قابل مشاهده است. (خط کوفی در نسخه‌های اولیه دارای شکل ساده‌تر و بدوی‌تر بوده و به مرور حروف در نظام منسجم‌تری شکل گرفته است) بنابراین در بررسی و تجزیه و تحلیل، تحولات خط کوفی نباید سیر تحول و دگرگونی آن را نادیده گرفت. همین موضوع باعث پیدایش تفاوت‌ها و نیز در طول این چند سده همین موضوع باعث حرکت‌هایی به سوی تکامل شده است. نکته‌ای که در اکثر نسخ کوفی اولیه در مقایسه با

مهم‌ترین ویژگی این نسخه ساختار هندسی و نظم خاصی است که در آن کاملاً مشخص و همچنین کشیدگی حروف و فشردگی فاصله سطرها باعث شده تا کلمات کم‌تری در سطر جای گیرد و فشردگی سطرها به وسیله حروف کشیده جبران شده است به طوری که از نظر بصری باعث خستگی و کسالت نمی‌شود.

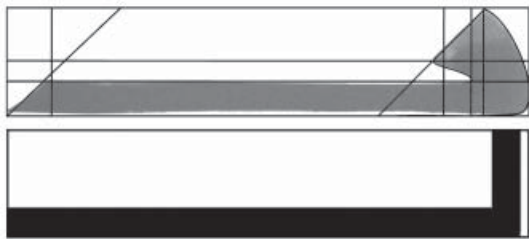
در اواخر سده سوم هجری قمری، خط کوفی در شرق و غرب عالم اسلام رشد و پیشرفت کرد و در سده‌های بعد تکامل خود را ادامه داد. در این زمان این خط به نهایت زیبایی و کمال خود رسید.

تصویر ۷، نسخه‌ای متعلق به سده سوم هجری قمری که شامل آیات ۱۲۸ و ۱۲۹ سوره توبه می‌باشد که با رنگ سیاه و در شش سطر، در قالب افقی، نگارش شده و انتهای صفحه سر سوره‌ای در یک قاب مذهب، شامل عنوان و عدد آیات است که در آن با رنگ طلایی به چشم می‌خورد. اعراب با نقاط قرمز و بدون علائم برای مشخص کردن نقاط حروف می‌باشد و در پایان آیه از شش نقطه قرمز به شکل مثلث استفاده شده است. این نمونه از زیبایی تحسین برانگیزی برخوردار است و ویژگی خاص آن در تعدد و تنوع اشکال حروف به خوبی دیده می‌شود، همچنین علاوه بر نگارش واحد حروف یکسان، نشان از مهارت و قدرت خوشنویس در کشیدگی‌های طولانی دارد که بدون کوچک‌ترین اعوجاجی روی کرسی قرار گرفته است. به نظر می‌رسد قانون خاصی برای کشیدگی در حروف

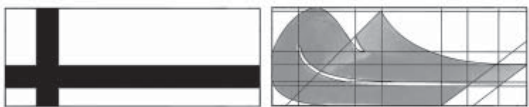

تصویر ۷- ساختار حرف (الف)

تصویر ۸- ساختار حرف (ب)

تصویر ۹- ساختار حرف (ح)

برابر نمونه اول در این سده است که این کشیدگی را در حرکت عمودی حروفی مثل (الف) مشاهده می‌کنیم. در جدول شماره ۳، نمونه‌ای از خط کوفی در سده سوم هجری قمری دیده می‌شود. در نگاه اول نوع نگارش این حروف شبیه نمونه‌های قبلی با اندکی تفاوت در جزئیات حروف است. در این سده حروف عمودی در حالت کاملاً عمود بر خط کرسی نگارش شده و اختلاف چشمگیری از نظر ارتفاع با نمونه‌های قبل ندارد. در این نمونه زائده هلالی شکل حرف (الف) مقداری کشیده تر شده است. در نوع نگارش این حروف به نوعی تکامل در حروف به چشم می‌خورد.

در جدول شماره ۴ نمونه‌ای از خط کوفی متعلق به سده (چهارم هجری قمری) آورده شد که در این جا تفاوتی در ساختار حروف به چشم می‌خورد. در این نمونه میزان کشیدگی حروف عمودی، حروف افقی را تحت تاثیر قرار داده و تقریباً دو برابر نمونه‌های قبل شده است. این مساله سبب گردیده حروف ساختاری عمودی به خود گرفته و همین موضوع باعث تفاوت اساسی آن با نمونه‌های قبل است.

در جدول شماره ۵، نمونه‌ای از خط کوفی متعلق به سده پنجم هجری قمری دیده می‌شود، ساختار کشیده حروف، مشابه نمونه قبل است ولی در شکل اصلی این خط تحولی اساسی صورت گرفته است. در این نمونه

دیگر شیوه‌های این سبک دیده می‌شود، نداشتن قوانین دست و پا گیر در نگارش است (بر خلاف خطوط دیگری که از قواعد دقیقی پیروی می‌کنند مانند خط نستعلیق)، اما با این وجود قواعد عمومی این خط در شکل کلی آن دیده می‌شود و این دلیل شباهت کلی (صرف نظر از اختلاف اندک آن‌ها) همه نسخ خطی در سراسر دنیای اسلام بوده است.

بررسی روند تکاملی حروف کوفی

برای شناخت و مقایسه الفبای حروف کوفی در هر سده، این حروف به صورت مجزا داخل جدول‌هایی بررسی شده است. هر کلمه در حد امکان در سه حالت اول، وسط و آخر مورد مطالعه قرار گرفته و علاوه بر آن کلمه (الله) و (لا) به دلیل ساختار متفاوت و تنوع در نگارش آن‌ها در نسخه‌های قرآنی مورد بررسی قرار گرفته است. در جدول شماره ۱ حروف الفبای خط کوفی در سده اول هجری قمری بر اساس نسخه‌های موجود قرار داده شده است، با نگاه به این جدول، سادگی و بی‌آلایشی حروف نشان از آغاز شکل‌گیری این خط دارد. در این نمونه میزان کشیدگی حروفی مانند (ب)، (ص)، (د)، (ط)، (ک) چندان زیاد نیست و تضاد زیادی با حالت عمودی حروفی مثل (الف)، (ل) ندارد. نکته قابل توجه دیگر در این جدول حروف عمودی و خطوط فرضی و محوری بعضی از حروف در حالت کاملاً عمود بر خط کرسی است. همچنین سادگی در نوع نگارش نیز در این حروف دیده می‌شود. در جدول شماره ۲ دو نمونه متفاوت از نگارش این خط در سده دوم هجری قمری به نمایش در آمده حاکی از تنوع در نگارش آن است. در نمونه اول حروف با حفظ ساختار اصلی، کمی به شکل اسفنجی در آمده؛ به عبارتی نرم تر شده و در حرکت‌های عمودی کمی انحنا پیدا کرده است.

میزان حروف کشیده در خط کرسی به اندازه‌ای نیست که حرکت‌های عمودی بعضی از حروف را تحت تاثیر قرار دهد. در نمونه اول جدول شماره ۲ حرکت عمودی بعضی از حروف متمایل به چپ یا راست است که این موضوع در حرف (الله) و حرف (لا) به چشم می‌خورد. به علاوه حروف این نمونه در سده دوم هجری قمری حجیم تر و در عین حال کوتاه تر از نمونه‌های دیگر نگارش شده است.

نمونه دوم در جدول شماره ۲ کاملاً متفاوت با نوع اول است زیرا این نمونه ساختاری منظم و قانون مندتر دارد. این نظم و انسجام در توازی بین دو خط افقی بالا و پایین حروفی مانند (ص)، (ک)، (د) که در کشیده ترین حالت، به چشم می‌آید و در حروف گرد و منحنی مثل (م) و سر حجیم شده (و)، (ق)، (ف) و انحنا حرف (ن)، (ص)، (س) بر شکل دایره منطبق است، دیده می‌شود. در این نمونه میزان حروف کشیده بر خط کرسی تقریباً دو

نمونه ی اول	اول کلمه	وسط کلمه	آخر کلمه	نمونه ی دوم
الله	الله			الله
ا	ا			ا
ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث
ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ
ذ	ذ			ذ
ر ز	ر ز			ر ز
س ش	س ش	س ش	س ش	س ش
ص ض	ص ض	ص ض	ص ض	ص ض
ط ظ	ط ظ	ط ظ	ط ظ	ط ظ
ع غ	ع غ	ع غ	ع غ	ع غ
ف	ف			ف
ق	ق	ق	ق	ق
ک	ک	ک	ک	ک
ل	ل	ل	ل	ل
م	م	م	م	م
ن	ن	ن	ن	ن
و	و			و
ه ه	ه ه	ه ه	ه ه	ه ه
ی	ی	ی	ی	ی
لا	لا			لا لا لا

جدول شماره ۲ نمونه ای از الفبای خط کوفی برگرفته از قرآن‌های سده دوم هجری قمری

اول کلمه	وسط کلمه	آخر کلمه	نمونه ی اول
الله			الله
ا			ا
ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث
ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ
ذ			ذ
ر ز			ر ز
س ش	س ش	س ش	س ش
ص ض	ص ض	ص ض	ص ض
ط ظ	ط ظ	ط ظ	ط ظ
ع غ	ع غ	ع غ	ع غ
ف			ف
ق	ق	ق	ق
ک	ک	ک	ک
ل	ل	ل	ل
م	م	م	م
ن	ن	ن	ن
و			و
ه ه	ه ه	ه ه	ه ه
ی	ی	ی	ی
لا			لا

جدول شماره ۱- نمونه ای از الفبای خط کوفی برگرفته از قرآن‌های سده اول هجری قمری

کتابت شده است. البته نگارش این خط با توجه به جدول شماره ۵ که از ابداعات ابن مقله برای خط پیرآموز است، متفاوت می باشد زیرا کاملاً با نگارش در سده های اولیه هجری قمری متفاوت و شکلی جدیدی به خود گرفته است.

ساختار حروف کوفی بر اساس محور های عمودی و افقی

به دلیل این که اساس کار این پژوهش ساختارشناسی حروف کوفی است و ساختار معمولاً چگونگی شکل ها بر اساس قاعده ای مشخص است ؛ برای شناخت دقیق نظام حاکم بر این خط ، حروف درون کادری که منطبق با شکل ظاهری آن است قرار گرفته تا به صورت دقیق و موشکافانه مورد تحلیل قرار گیرد . در این قسمت حروف

شکل گرد و منحنی حروف جای خود را به مثلث داده و تقریباً حالتی هندسی به خود گرفته است . حرف (ح) ، (ع) ، (ن) ، (ی) در حالت آخر کلمه به صورت منحنی باز تبدیل و زایده حرف (الف) کوتاه تر شده است . حالت عمودی حرف (لا) جای خود را به شکل منحنی داده است . همچنین خطوط فرضی و عمودی بعضی از حروف مثل (س) ، (ط) ، (ک) ، (ن) تبدیل به حرکت مایل شده است . با توجه به مطالب ذکر شده می توان نتیجه گرفت خط کوفی در سده های اول تا سوم هجری قمری ساختاری کاملاً افقی داشته و نوع صفحات قرآن ها در این دوران به صورت افقی کتابت شده و تقریباً از اواخر سده های چهارم تا پنجم هجری قمری به صورت عمودی تغییر شکل داده است . بنابراین نوع نسخه های قرآنی در این دوره ها به صورت عمودی

آخر کلمه	وسط کلمه	اول کلمه	
الله			الله
ا		ا	ا
ب	ب	ب	ب ت ث
ج	ج	ج	ج ح خ
د		د	د ذ
ر		ر	ر ز
س	س	س	س ش
ص	ص	ص	ص ض
ط	ط	ط	ط ظ
ع	ع	ع	ع غ
ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق
ک	ک	ک	ک
ل	ل	ل	ل
م	م	م	م
ن	ن	ن	ن
و	و	و	و
ه	ه	ه	ه
ی	ی	ی	ی
			لا

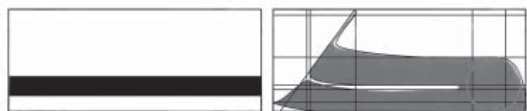
جدول شماره ۴- نمونه ای از الفبای خط کوفی برگرفته از قرآن های سده چهارم هجری قمری

آخر کلمه	وسط کلمه	اول کلمه	
الله			الله
ا		ا	ا
ب	ب	ب	ب ت ث
ج	ج	ج	ج ح خ
د		د	د ذ
ر		ر	ر ز
س	س	س	س ش
ص	ص	ص	ص ض
ط	ط	ط	ط ظ
ع	ع	ع	ع غ
ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق
ک	ک	ک	ک
ل	ل	ل	ل
م	م	م	م
ن	ن	ن	ن
و	و	و	و
ه	ه	ه	ه
ی	ی	ی	ی
			لا

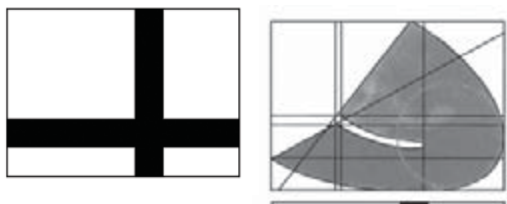
جدول شماره ۳- نمونه ای از الفبای خط کوفی، برگرفته از قرآن های سده سوم هجری قمری

است . در کادر دوم محل قرارگیری این حروف و محور اصلی موجود در بدنه هر حرف مشخص شده تا نوع قرارگیری این حروف و وضعیت ساختاری آن مشخص

به دو صورت در کادر بررسی شده است . در کادر اول ، محور های افقی ، عمودی و مورب به همراه حرکت های مدور و منحنی منطبق با دایره مقایسه و به نمایش در آمده

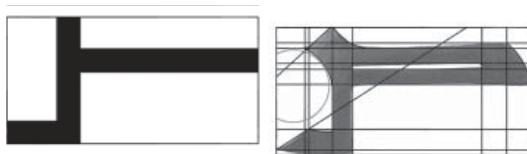
تصویر ۱۰- ساختار حرف (د)

تصویر ۱۱- ساختار حرف (ر)

تصویر ۱۲- ساختار حرف (س)

تصویر ۱۳- ساختار حرف (ص)

تصویر ۱۴- ساختار حرف (ظ)

گردد. در بعضی از این نمونه‌ها حالت افقی (حرف ب) و در بعضی از نمونه‌ها حالت عمودی (حرف ل) کاملاً مشخص است. اما در بعضی از نمونه‌ها که خطوط عمودی و افقی بدنه حروف به صورت تقریباً برابر و متقاطع قرار گرفته‌اند، نشان از خنثی بودن این حروف نسبت به وضعیت عمودی و افقی مطلق دارد و اغلب این حروف حالتی مدور و منحنی دارند حرف (ر) با مشاهده این نمونه‌ها به وضوح ساختار حاکم بر هر حرف مشخص می‌شود.

در تصویر ۷، ساختار حرف (الف) مورد توجه است. با توجه به محورهای افقی و عمودی، ساختار غالب آن بر مبنای محور عمودی می‌باشد و دلیل آن این است که قسمت حلالی شکل که بر اساس محور افقی قرار گرفته، متغیر

اول کلمه	وسط کلمه	آخر کلمه	
			الله
ا			ا
ب	ث	ت	ب ت ث
ج	ح	خ	ج ح خ
د			د ذ
ر			ر ز
س	ش		س ش
ص	ض		ص ض
ط			ط ظ
ع			ع
ف			ف
ق			ق
ک			ک
ل			ل
م			م
ن			ن
و			و
ه			ه
ی			ی
لا			لا

جدول شماره ۵ - نمونه‌ای از الفبای خط کوفی، برگرفته از قرآن‌های سده پنجم هجری قمری

دایره مشخص شده فضایی همانند حرف (و) را به خود اختصاص داده است .

ساختار کلی حرف (د) دو خط موازی است که روی خط کرسی قرار می گیرد و از قسمت راست به هم پیوسته است و در خط فوقانی آن در سمت چپ زائده ای به سمت راست دارد . در نگارش های مختلف، شاهد تغییر اندازه طول حرف بر کرسی هستیم . (تصویر ۱۰)

«یکی از حروفی که در شیوه های گوناگون خطوط کوفی، شکل های متغیرتری نسبت به سایر حروف پیدا می کند، حرف (ر) است . حرف (ر) مفرد، جزء آن دسته از حروفی است که روی خط زمینه قرار می گیرند. حرف مذکور در ترکیب با حروف دیگر، همان وضعیت قرار گیری روی خط زمینه را حفظ می کند و با توجه به محور عمودی و افقی یکسان، این حرف ساختاری خنثی نسبت به حالت افقی و عمودی دارد. همچنین با توجه به حرکت های منحنی منطبق با دایره، از جمله حروف مدور است. (تصویر ۱۱)

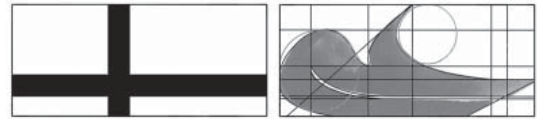
حرف سین از سه دندان نزدیک به هم تشکیل شده و اندازه آن نسبتاً کوتاه تر از دندان های حروفی مانند (ب)، (ی)، (ث) است. شکل ظاهری دندان های سین گاهی تمایل به چپ (به صورت اره ای) و گاهی به صورت عمود بر کرسی نگارش می شود و در ادامه آخرین دندان شکلی شبیه حرف (ن) آخر را دارد.

ساختار این حرف با توجه به تاثیرگذاری خطوط فرضی عمودی مرکزی و تحت شعاع قرارگیری محور های افقی، این حرف در ساختار عمودی این خط تا حدودی تاثیرگذار است. (تصویر ۱۲)

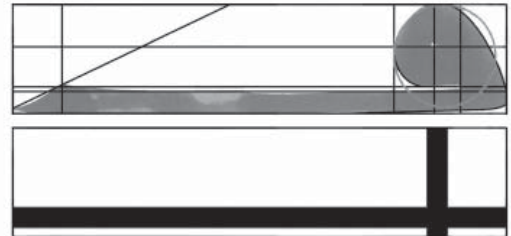
شکل اصلی حرف (ص) از خطوط مستقیم افقی تشکیل شده که این حرف یک دندان عمود بر دو ضلع موازی افقی در سمت چپ دارد . بخش انتهایی این حروف، دقیقاً همانند (ن) است . با توجه به تاثیرگذاری حرکت افقی نسبت به حرکت عمودی، این حرف تا حدودی حرکت افقی را در خود حفظ کرده است . (تصویر ۱۳)

ساختار نگارشی حرف (ط) تقریباً شبیه به (ص) است با این تفاوت که به جای دندان ای کوتاه، خطوط فرضی عمود بر دو خط موازی افقی است . حرف (ط) ارتفاعی همانند حرف (الف) دارد. با توجه به این که ۱|۳ خطوط فرضی عمودی این حرف به داخل حرکت افقی نفوذ کرده، بنابراین حرکت افقی در آن غالب است. (تصویر ۱۴)

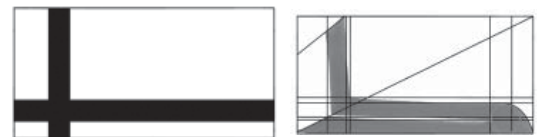
ساختار کلی حرف (ع) شبیه به حرف (ح) می باشد که با توجه به محورهای افقی و عمودی، غلبه بر محور افقی است. همچنین حرکت های مدور و منحنی در کنار حرکت افقی به تعادل رسیده و ساختار افقی حرف تحت شعاع قرار داده است . (تصویر ۱۵) حرف (ف) از جمله حروفی است که کاملاً در بالای خط کرسی قرار می گیرد. سر این حرف از قسمت حجیم و توپری تشکیل شده که

تصویر ۱۵- ساختار حرف (ع)

تصویر ۱۷- ساختار حرف (ق)

تصویر ۱۸- ساختار حرف (ک)

تصویر ۱۹- ساختار حرف (ل)

است به همین دلیل این حرف یکی از بلند ترین حروف کوفی است و این ویژگی یکی از موارد تعیین کننده ساختار عمودی و یا افقی در قرآن ها به شمار می رود .

ساختار کلی حرف (ب) با توجه به محور های افقی، عمودی و مایل، موجود در این حرف مورد توجه قرار گرفته است. این حرف از نظر ساختار از جمله حروفی می باشد که در تضاد با حرف الف نگارش می شود .

حرف (ب) از جمله حروفی است که به جز دندان کوتاه آن، کاملاً روی خط کرسی قرار می گیرد. در نتیجه میزان کشیدگی آن می تواند در ساختار افقی صفحه تاثیرگذار باشد. (تصویر ۸)

ساختار کلی حرف (ح) با توجه به تصویر ۹، به صورت افقی بر روی خط کرسی قرار گرفته است . حرکت های مدور و منحنی در کنار ساختار افقی این حرف تاثیرگذار است، به طوری که این دو حرکت متضاد در کنار هم به هماهنگی و تعادلی نسبی رسیده اند . در قسمتی که با

تصویر ۲۲- ساختار حرف (ه)

تصویر ۲۳- ساختار حرف (ی)

تصویر ۲۰- ساختار حرف (م)

تصویر ۲۱- ساختار حرف (و)

نسبت به حرکت های افقی و عمودی خنثی است. حرف (و) یکی از کلیدی ترین و مهم ترین حروف مدوری است که به نظر می رسد بخش عمده ای از جلوه یک نسخه خوشنویسی کوفی اولیه ، وابسته به این گونه شکل ها (حروف مدور) است و با توجه به تساوی محور افقی و عمودی نسبت به حرکت های افقی و عمودی خنثی است. (تصویر ۲۱)

حرف (ه) از یک شکل بسته در قالب های متفاوتی تشکیل شده است ، گاه شکلی مثلثی و یا دوزنقه ای به خود می گیرد که راس آن نوک تیز و یا به صورت دندانه ای از آن خارج شده و گاه شبیه نیم دایره است که در سمت راست به خط عمود کوتاهی تکیه دارد و لکه های سفیدی در آن قرار دارد. این حرف بر اساس حرکت های مدور و منحنی منطبق بر دایره است و با توجه به تساوی محور افقی، عمودی نسبت به حرکت های افقی و عمودی خنثی می باشد .

حرف (ی) ، تنها حرفی در شیوه کوفی اولیه است که از تنوعی آن هم فقط در وضعیت مفرد و یا متصل آخر برخوردار می باشد. در این خط شکل های گوناگون حرف (ی) متناسب با فضا سازی ویژه ای که در سطر و نهایتا در صفحه دارد ، از سوی کاتب انتخاب و سپس نوشته می شوند تصویر ۲۳ نوعی از نگارش حرف (ی) نمایش داده شده که بر اساس شکل های مدور و منطبق بر دایره است و نسبت به محورهای افقی و عمودی خنثی است . تصویر ۲۴ که نوع نگارش معکوس از حرف (ی) را نشان می دهد و کشیدگی این حرف روی کرسی، غلبه با حرکت افقی است .

دایره سفید کوچکی در داخل آن قرار دارد . ساختار اصلی آن کاملاً افقی و کشیده است. (تصویر ۱۶)

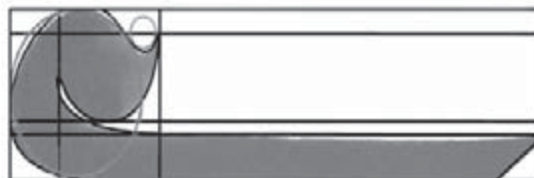
حرف (ق) در خط کوفی اولیه را می توان جزء حروف را کم و بیش مدوری دانست که بعد ها در برخی از شیوه های دیگر خط کوفی ، به شکلی کاملاً مدور تبدیل گردید که از ترکیب حروف مدور و خطی به طور همزمان استفاده شده که حرکت افقی و عمودی را تحت شعاع قرار داده است. (تصویر ۱۷)

حرف (ک) در خط کوفی از جمله حروفی می باشد که از نظر بصری ، قسمت بزرگی از بار افقی آن را بر عهده دارد و حرف کشیده ای در راستای خط کرسی است و تمام حرف در بالای خط کرسی قرار می گیرد . وجوه اشتراک شکلی فراوان بین حرف (ک) با حروفی نظیر (ط) و (د) برقرار است. (تصویر ۱۸)

حرف (ل) جزء حروف مسطح خط کوفی محسوب می شود. ارتفاع آن از بالای خط زمینه ، به اندازه ارتفاع حرف (الف) است. این حرف از یک خطوط فرضی و محوری عمودی تشکیل شده که در انتهای آن به زائده مسطح کوتاه به سمت چپ ختم می شود . با توجه به تصویر ۱۹ و با در نظر گرفتن محورهای عمودی و افقی نظام غالب با حرکت عمودی است. عمده ترین شکل و ساختار حرف (م) به صورت دایره ، یا نزدیک به دایره است ، که بر روی خط کرسی قرار می گیرد . در آخر کلمه ، دنباله افقی آن در امتداد بخش زیرین حرف و در راستای جهت کرسی کشیده می شود. کلیت تصویری حرف (م) کم و بیش همانند حروف (و) و (ف) و سایر حروف مدور نظیر آن است و

تصویر ۲۴- ساختار حرف (ی) معکوس

نتیجه

قابلیت های بصری بی همتا، انحصاری و فوق العاده قوی و تاثیر گذار، کیفیت رمزگونه، ایجاد یک نیروی جنبشی و پویا و قابلیت های زایش شیوه های متنوع و جذاب از الگوی خط کوفی اولیه فقط بخش هایی از ویژگی های این شیوه خوشنویسی است. کیفیت رمزگونه خط کوفی اولیه به گونه ای است که گویا هنوز رمزگشایی نشده و شاید هم هرگز پرده از اسرار بیکران و نهفته آن برداشته نشود. در بررسی های صورت گرفته در این مقاله نتایج زیر به دست آمد:

۱- ایجاد ارتباط منطقی بین فضای مثبت و منفی، هماهنگی و وحدت هر چه بیش تر در این خط را موجب شده است.

۲- تناسبات و وحدت موارد متضاد (شکل های مسطح و مدور) در این خط نقش تعیین کننده ای دارد.
۳- وجود نظام موزون و یکنواخت و در عین حال پویا به واسطه رابطه مناسب بین حروف افقی اغلب حروف در کنار شکل های مدور و عمودی ها، نقش اساسی در ساختار زیبایی این خط ایفا می کند و در کنار خطوط افقی کشیده باعث حس آرامش در متن آیات می شود.

۴- ریتمی که حاصل ترکیب حروف افقی با حروف عمودی است خستگی به چشم نمی آورد. زیرا ترکیب حروف آن از نظر عمودی و افقی و اتصال آن ها به یکدیگر بر حسب ذوق و سلیقه کاتب صورت گرفته است.

۵- تغییرات و تحولاتی که در شکل حروف این خط ایجاد شده با تغییرات اندکی در شکل ظاهری خطوط، نه اصول کلی آن حاصل ترکیب و تلفیق برخی از شیوه های این خط و هم چنین روش های بدیع و خلاقانه ای است که در آن ظهور کرده و با استفاده از فضای خالی بین حروف، هماهنگ کردن فضای منفی با فضای مثبت، آشنایی به رموز نهفته در این خط و شناخت دقیق از عناصر بصری و با بهره گیری صحیح از آن ها به نتایج جدیدی رسیده است. اگرچه ممکن است این خط دشواری هایی در خواندن یا نوشتن داشته باشد اما بی شک در مقابل امتیازهای کاملاً انحصاری و فوق العاده ای که از نظر شکل حروف به خود اختصاص دارد دشواری های مربوط به آن، بسیار ناچیز، اندک و قابل اغماض خواهد بود.

۶- این خط به دلیل سادگی در حروف و تناسب اجزاء، تعادل و زیبایی کم نظیر، از قدرت قلم، پویایی و ایستایی برخوردار است و به دلیل نداشتن محدودیت و قوانین سخت نگارشی در مقایسه با خطوط دیگر، انعطاف پذیری لازم را در زمینه طراحی حروف دارد به طوری که آزادی عمل لازم را به هنرمند می دهد، همان طور که امروزه برخی از طراحان حروف از آن استفاده می کنند.

منابع و ماخذ

آصف فکرت، محمد، خط کوفی، چاپ اول، کیان کتاب، تهران، ۱۳۷۷.
پاک سرشت، مرتضی، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، چاپ اول، قدیانی، تهران، ۱۳۷۹.
ایمانی، علی، سیر خط کوفی در ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۴.
زمانی ناصر، موسی، پیدایش خط کوفی، چاپ اول، ناشر مؤلف، ۱۳۸۱.
سفادی یاسین، حمید، خوشنویسی اسلامی، مهناز شایسته فر، چاپ اول، انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران ۱۳۸۱.

فضائلی، حبیب الله، اطلس خط، نشر اصفهان، ۱۳۶۲.

لینگز، مارتین، هنر خط و تذهیب قرآنی، مهرداد قیومی بیدهدی، چاپ اول، گروس، تهران، ۱۳۷۷.
شیمیل، آنه ماری، خوشنویسی و فرهنگ اسلامی، ترجمه اسد الله آزادی، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸.

نمای کلی فرش محرابی درختی،
پرده ای دورو، ساخت: حسین
کمندلو